

В І Д Г У К

офіційного опонента

на дисертаційне дослідження Ангелової Ангеліни Олегівни

«Архетипіка старості в релігійній традиції»,

поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за

спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Подана на обговорення дисертаційна робота Ангелової А.О. присвячена важливим проблемам філософсько-релігієзнавчого дискурсу, дослідження яких набуває особливого значення в умовах сьогодення.

Різде збільшення середньої тривалості життя людини у ХХ ст. призвело до посилення демографічної тенденції старіння населення планети, яка відноситься до розряду глобальних проблем сучасного світу. В зв'язку з цим актуалізується значення комплексних, інтегративних підходів щодо врахування специфічних проблем представників старшої вікової групи, пов'язаних не тільки зі змінами у стані здоров'я, соціально-економічного статусу, комунікативних зв'язків, психології, а й у духовному житті. Крім того, актуалізація геронтософських і релігійно-геронтологічних досліджень зумовлена й реаліями сучасного поліцентричного, мультикультурного світу, в умовах якого людина набуває можливості особистісного вибору стратегії власного старіння. У задоволенні духовних потреб людини, зокрема зрілого віку, значну роль відіграє релігія, яка безпосередньо звертається до її внутрішнього світу, зміцнює віру, надію, рятує від відчаю у найскрутніших ситуаціях, пов'язаних з негараздами старіння. Отже, саме релігія постає для багатьох людей духовною опорою в житті, про що свідчить зростання релігійності з віком людини.

Варто відзначити ще один аспект, що зумовлює актуальність обговорюваної дисертаційної роботи. У сучасному поліцентричному суспільстві, з достатньо вираженими десекуляризаційними тенденціями, провідне значення набуває модель діалогу, створення простору консолідованих зусиль держави, церкви, громадянського суспільства у розв'язанні багатьох

проблем, особливо проблем, пов'язаних з глибинними питаннями людського існування. В зв'язку з цим, необхідно відзначити соціально-практичну спрямованість дисертаційної роботи А.О. Ангелової, зокрема, обґрунтування шляхів подальшої співпраці релігійних організацій з державними та волонтерськими установами у геронтологічній сфері.

Представлена дисертація є одним із перших комплексних досліджень в галузі релігійної геронтології у вітчизняному релігієзнавстві. Її наукова новизна полягає, передусім, у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу архетипічних образів старості, сформованих світовими та етнічними релігійними традиціями, в тому числі віросповідними поглядами українців. Цей основний науковий здобуток дисертаційної роботи А.О.Ангелової доповнюється і конкретизується низкою інших положень, які характеризуються науковою новизною і виносяться на захист (див. дис. с. 28-32).

Авторка достатньо логічно і послідовно побудував структуру роботи, яка підпорядкована реалізації мети і завдань дослідження, загальній логіці філософсько-релігієзнавчого дискурсу.

Чільна увага у першому розділі дисертаційної роботи А.О.Ангелової приділяється висвітленню теоретико-методологічних засад релігійної геронтології та геронтософії. Наголошуючи на обмеженості медико-біологічних, психологічних і соціологічних підходів у геронтології, авторка зазначає актуалізацію інтегративних підходів в осмисленні проблем старості з врахуванням духовно-тілесної цілісності людини.

У підрозділі 1.1 розкривається сутність філософського (геронтологія) та релігієзнавчого підходів, основні напрямки релігійної геронтології. Важливе значення має аналіз дисертанткою понятійно- категоріального апарату дослідження. Спираючись на підходи сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідників, А.О.Ангелова визначає поняття «архетипи старості», «успішне старіння», особливості розуміння старості як феномену нової культурної реальності з притаманними такими характеристиками як багатовимірність, феноменологічність, метафізичність, танатологічність, параболічність (див. дис. с.50,51).

Особливо варто відзначити обґрунтування авторкою (підрозділ 1.2) провідного значення духовного фактору у позитивному вирішенні вікової кризи літнього віку, роль релігії як інтегрального чинника цього процесу. Цей підхід, який є, по суті, лейтмотивом усього дисертаційного дослідження Ангелової А.О., істотно впливає на розв'язання таких конкретних проблем як специфіка релігійної свідомості людей похилого віку, вплив релігійності літніх людей на стан здоров'я, «успішність старіння», вибір людини індивідуальної стратегії старіння тощо. Важливе теоретично-методологічне значення має експлікація авторкою проблеми старості та ін. вікових етапів людського життя не тільки як предметно-складових історіософії релігії, а й в контексті феноменологічного підходу, що уможливило у подальшому осмислення феномену старості з позицій універсальних культурних сюжетів, ритуалів, тобто архетипів старості в культурно-релігійних традиціях.

Осмисленню феномену старості в умовах первісної доби – найбільш тривалого періоду в історії людства присвячений другий розділ «Старість в архаїчних віруваннях». На думку А.О.Ангелової, в умовах архаїчної культури старість постає історичною константою людського буття, незважаючи на різну тривалість і смислову наповненість життєвого циклу прадавньої та сучасної людини. Основними факторами становлення геронтократичного інституту у первісному суспільстві, як обґрунтовує авторка, була потреба спільноти передачі життєвого досвіду наступним поколінням, що суттєво вплинуло на формування культу предків, уявлень про роль старійшин як посередників між людським і сакральними світами, статусний характер старості тощо.

Цікавим і змістовним, на мій погляд, є аналіз у підрозділі 2.2 різнобічної міфологічної семантики старості, обґрунтування символічної близькості старості і дитинства та опозиційності старості/молодості з врахуванням амбівалентності міжгенераційних відносин. Дисертантка достатньо переконливо доводить ритуально-релігійний сенс геронтоциду, який мав місце в багатьох архаїчних культурах, пов'язаний з уявленнями про загробне життя, намаганням збалансування взаємодії поцейбічного і потойбічних світів за допомогою ритуальних механізмів (підрозділ 2.3).

Особливий інтерес представляє осмислення авторкою концепту старості в народних віруваннях східних слов'ян і в українській етнотрадиції (підрозділи 2.5.,2.6). Наголошуючи на значенні старості як стратифікаційно-антропологічної характеристики без чітко виражених хронологічних кордонів, вона відзначає певну символічність переходу у старшу вікову груп, пов'язану зі знаковими подіями у житті людини (весілля дітей, народження дитини, зміна сакральних функцій тощо) (див. дис. с.252). Привертає також увагу обґрунтування полісемантичності концепту старого, етіології старіння, довголіття, омолодження та формування якісно нових рис в образі старості, пов'язаних з християнізацією східних слов'ян й, зокрема українців.

Одним з вагомих здобутків дисертантки вважаю розкриття геронтософських аспектів української етнопедагогіки, які безумовно мають вплив і на особливості формування сучасної геронтокультури в Україні.

Питання трансформації образу старості під впливом етнічних релігійних традицій авторка досліджує в третьому розділі роботи. Достатньо ґрунтовно проаналізовані особливості віросповідної інтерпретації старості у релігійному світогляді давніх єгиптян, у доктрині зороастризму, даосизмі, конфуціанстві, індуїзмі, японській релігійній традиції та іудаїзмі. Дисертантка обґрунтовує (робить) висновок, що старість в етнічних віруваннях отримує складне та неоднозначне осмислення. Останній період життя відображає широкий діапазон релігійних уявлень – від розуміння старіння як тотального зла, породженого демонічним началом, тілесним забрудненням людини (маздаїзм) до її сакралізації, створення ідеалу гармонійної старості, сформованого в іудаїзмі, та геронтофілії, яку демонструють китайська та японська релігійні традиції (див. дис. с.346).

Четвертий розділ дисертаційної роботи А.О. Ангелової присвячено філософсько-релігієзнавчому дискурсу старості та старіння у світових релігіях.

Висвітлюючи особливості буддистського вчення про страждання старості (підрозділ 4.1) авторка слушно наголошує його протиположності поширеній крос-культурній міфологемі , яка протиставляє молодість старості як час розквіту та період занепаду. Як зазначає дисертантка, «старіння є квінтесенцією тілесних

мук, проте, молодість, яка асоціюється зі здоров'ям та красою, не є антиподом старості – тлінне тіло в будь-якому віці приносить страждання, останній період життя є особливо сприятливим для духовного самовдосконалення» (див. дис. с.395).

Такі характерні особливості ісламської культури як фаталізм, раціоналізм, патріархальні традиції мали суттєвий вплив й на формування образу старості (підрозділ 4.2). Наприклад, «характерною особливістю ісламської культури є відсутність пошуків тілесного безсмертя в земному світі. Старість постає як невиліковна хвороба, природний процес, який неможливо припинити» (див. дис. с. 396).

Найбільшим злом в ісламі вважаються не тяготи фізичного одряхління, а втрата ясного розуму. Тому ідеалом старості постає праведник-довгожитель при ясному розумі.

У підрозділі 4.3 авторка осмислює специфіку образу старості в християнській культурі. Незважаючи на певні розбіжності між християнськими конфесіями в осмисленні геронтософської проблематики, магістральне розуміння старості є незмінним, оскільки воно походить зі Святого Письма.

На основі аналізу текстів Старого та Нового Завітів, авторка наводить основні тлумачення старості в християнській духовній традиції (див. дис. с.374- 375). Достатньо цікавим і переконливим, на мій погляд, є комплексний аналіз дисертанткою проблеми старості в онтологічному, антропологічному, сотеріологічному, етичному, естетичному та аксіологічному аспектах. Заслуговує на увагу й з'ясування авторкою історичних трансформацій моделі старості в християнській культурі, характерних рис східнохристиянської традиції і західнохристиянської, яка сформувалася під впливом протестантизму. Авторка робить висновок, що всі авраамічні релігії підкреслюють високу цінність старості та старіння для духовного зростання людини.

У п'ятому розділі «Релігійне осмислення старості в сучасному світі» А.О.Ангелова аналізує трансформації традиційних моделей старості у сучасному мультикультурному суспільстві, й, зокрема в Україні.

Слід відзначити саму постановку і дослідження дисертанткою питання про трансформацію семантичного статусу старості у постмодерністському світогляді, яка охоплює глибинні, антропологічні, аксіологічні, духовні та ін. аспекти цього складного, багатовимірного феномену, тенденцію до маргіналізації старості, розмивання кордонів людського життя.

Враховуючи орієнтацію сучасного мультикультурного суспільства на індивідуальний вибір людиною стратегії власного старіння, важливе значення має звернення до двох протилежних тенденцій осмислення пізнього віку, вироблених у надрах нової, секулярної та традиційної культур. Перша тенденція пов'язана з десакралізацією старості, запереченням її символічного значення, акцентуацією на проблемах тілесного старіння. Натомість в основі другого підходу (геротрансценденції) лежать фундаменталістські релігійні цінності та установки: старість розглядається як провіденціально обумовлений етап життєвого шляху людини, головною метою якого є її духовне вдосконалення, підготовка до потойбічного життя.

Саме в контексті конфронтації означених світоглядних парадигм авторка аналізує питання евтаназії, суїциду серед представників старшої вікової групи.

В підрозділі 5.2. “Проблема старості в контексті новітньої релігійної ситуації в Україні” дисертантка осмислює проблему демографічного старіння з врахуванням комплексу факторів: соціально-економічних, політичних, міграційних, духовних, зокрема, поліконфесійності, кризових періодів і драматичних подій в історії українського народу. Слід відзначити й інтенції авторки щодо комплексного дослідження наслідків демографічного старіння в Україні: соціальних, економічних, політичних, медичних, культурних тощо.

Достатньо цікавим та евристично перспективним вважаю аналіз дисертанткою проблем формування геронтокультури як складного та багат шарового утворення, яке відображається у різних феноменах суспільного буття, й формується не лише старшими віковими групами, а і представниками всіх поколінь (див. дис. с. 436).

Не можна не погодитись з висновком авторки, що подолання негативних наслідків демографічного старіння в Україні має відбуватися шляхом створення

різноспрямованих заходів, зокрема розвитку геронтології, яка виконує комплексні завдання: безпосередньо навчально-освітні, соціально-адаптаційні, філософські, профілактично-оздоровчі. Дисертантка досліджує основні напрямки геронтологічної роботи волонтерів зарубіжних та українських релігійних організацій, обґрунтовує значення співпраці релігійних організацій з державними та волонтерськими установами у геронтологічній сфері.

Висновки дисертації є переконливими, презентують дослідження в його цілісності та завершеності.

Незважаючи на позитивну оцінку поданої на обговорення дисертаційної роботи, вважаю за необхідне висловити деякі зауваження та побажання:

1. У підрозділі 1.1. дисертантка називає евфемізмами градацію західними соціологами «третього» і «четвертого віку», які, на її думку, визначають старість лише з соціально-економічної точки зору (див. дис.с.46). На мій погляд, це достатньо суттєві відмінності, оскільки продовження представниками «третього віку» трудової творчої діяльності істотно впливає не тільки на їх соціально-економічні, а й психологічні комунікативні, духовні, релігійні особливості у порівнянні з особами четвертого віку, врахування яких дозволяє забезпечити диференційований підхід у геронтологічній роботі.

2. Підрозділ 2.4. «Старість як довершеність життєвого циклу в «шаманізмі» написаний здебільшого із використанням фактів і матеріалів щодо шаманських вірувань народів Сибіру. Варто було б проаналізувати ставлення до старості й в інших культурних традиціях, адже шаманізм – універсальне релігійне явище, яке притаманне також народам Центральної Азії, Далекого Сходу, Північної та Південної Америки, Африки, Індонезії та інших регіонів.

3. Достатньо дискусійним є твердження авторки що страх старості здебільше притаманний жінкам, оскільки чоловіків менше хвилюють зовнішні ознаки старіння (див.дис.с.405). Питання полягає не в кількісних характеристиках, а у відмінностях гендерних мотивацій геронтофобій. У чоловіків вони здебільше пов'язані з можливістю втрати службово-професійного статусу, працездатності, сексуального потенціалу.

4. В підрозділі 5.1. «Трансформації традиційних моделей старості в ХХ-ХХІ ст.» авторка слушно наголошує на актуалізації проблеми адаптування традиційних моделей старості під сьогоденні реалії богословами різних конфесій. Проте, на жаль, в тексті вона обмежується розглядом лише підходів представників новітніх релігійних течій.

5. На мою думку, дещо спрощеним є підхід дисертантки до проблеми евтаназії лише в контексті полярності атеїстичного та релігійного світоглядів (див. дис. с.412). По-перше, вона не враховує відмінності між активною та пасивною евтаназією, до останньої спостерігається більш толерантне ставлення не тільки представників науки, громадськості, а й релігійних спільнот. По-друге, необхідно враховувати й інші фактори, що впливають на прийняття рішень у цьому питанні: особливості законодавства країни, загальнолюдські цінності, які містяться і в світській культурній традиції, гуманістичні принципи медичної етики та деонтології, що зобов'язують лікаря боротися до кінця за життя людини тощо.

Висловлені зауваження суттєво не впливають на позитивну оцінку дисертаційної роботи. Дисертація Ангелової Ангеліни Олегівни «Архетипіка старості в релігійній традиції» є самостійним, концептуально-цілісним дослідженням, в якому порушуються та вирішуються складні методологічні, науково-теоретичні та науково-практичні проблеми. Актуальність роботи, наукова новизна результатів, отриманих у дисертації, а також її практичне й теоретичне значення не викликають сумніву. Винесені на захист положення і висновки дисертанта є достатньо обґрунтованими.

Дисертація Ангелової А. О. «Архетипіка старості в релігійній традиції» відповідає спеціальності, за якою вона представлена, – 09.00.11 – релігієзнавство. Текст автореферату відповідає змісту дисертаційного дослідження, ґрунтовно і повно відтворює основні положення, ідеї та висновки дисертації, які винесені на захист. Автореферат рецензованої дисертації повною мірою відповідає вимогам МОН України до оформлення, зміст – ідентичний основним положенням дисертаційної роботи і дає адекватне уявлення про

загальну характеристику та структуру роботи, послідовність виконання дослідницьких завдань, отримані здобувачем наукового ступеня висновки.

Результати дослідження відображені в публікаціях авторки, серед яких одноосібна монографія, 22 статті у наукових фахових виданнях України, зарубіжних наукових виданнях, а також у виданнях включених до міжнародних наукових баз, апробовані у виступах на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях.

Матеріали дисертації мають теоретичне і практичне значення, зокрема, можуть бути корисними для подальших міждисциплінарних досліджень у різних галузях наукових знань: релігієзнавстві, етиці, філософії релігії, філософській антропології, естетиці, філософії культури тощо.

Актуальність і рівень розкриття поставлених проблем, наукова новизна дослідження та ступінь обґрунтованості винесених на захист наукових положень цілком відповідають вимогам до докторських дисертацій, які затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567.

У відповідності до зазначеного, можна зробити висновок, що дисертація «Архетипіка старості в релігійній традиції» відповідає чинним вимогам МОН України до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук, а її автор – Ангелова Ангеліна Олегівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент:

**доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, біоетики
та історії медицини Національного медичного
університету імені О. О. Богомольця**

І.В.Васильєва